

De relatie tussen waren, grondbezitters en boerderijen in Salland

door drs. J. Kroes

Inleiding

Op de Nederlandse zandgronden bestond het agrarische bedrijfssysteem in de 19e eeuw over het algemeen uit een vorm van gemengd bedrijf, waarbij er een bepaalde, min of meer vaste verhouding bestond tussen de hoeveelheden bouwland, groenland (wei-/hooiland) en heidegronden. In Drenthe in de 19e eeuw was deze verhouding 1:2:7¹). De diverse onderdelen van de in agrarisch gebruik zijnde gronden waren sterk met elkaar verbonden. De bemesting van het bouwland bijvoorbeeld hing in hoge mate af van de hoeveelheid plaggen die van de heidevelden waren gehaald.

In de vroege middeleeuwen waren de zandgronden nog schaars bevolkt. Er was nog een overvloed aan ruimte. De gronden werden weinig intensief benut. In de loop van de middeleeuwen nam de dichtheid van nederzettingen toe. Daarnaast werd de druk op de woeste gronden vergroot als gevolg van het op steeds grotere schaal toepassen van plaggenbemesting ten behoeve van een opkomende continue roggeteelt zonder braak. De omvang van de heidevelden behorende bij een agrarische nederzetting moest veilig worden gesteld. Dit gebeurde door de oprichting van markorganisaties, die omstreeks 1250 opkwamen²). De gebruiksrechten van het gemeenschappelijk gebruikte veld werden gereguleerd door middel van een systeem van waren of waardelen, waarbij elke hoeve de beschikking kreeg over één of meer waren die een bepaald recht gaven op beweiding en afplagging van het heideveld. Volgens sommige auteurs werd bij de verdeling uitgegaan van een vaste verhouding tussen de omvang van het bouwland, de kern van een hoeve en het warental³).

Van Beek stelt in zijn artikel over de verdeling van waren, dat in Salland een zgn. vol, d.w.z. ongesplitst, oudhoevig erf van zestien morgen of twintig hectare vier waren in de markegronden bezat. Hij stelt voorts dat deze vaststelling van vier waren per vol erf dateerde uit de tijd van de markstichting, dus uit het midden van de 13e eeuw. Vervolgens ging hij er van uit dat elke hoeve ook ten tijde van de stichting van de nederzetting in de Karolingische tijd vier waren had bezeten. Op grond hiervan berekende hij het aantal hoeven in Salland in de Karolingische tijd⁴).

Deze stelling roepen de volgende vragen op:

1. Kan men op grond van warentallen in de marke het aantal hoeven in de Karolingische tijd berekenen?

2. Is men bij de verdeling van de waren over de boerderijen systematisch te werk gegaan, d.w.z. kreeg een vol erf van zestien morgen vier waren, een half erf twee waren en een vierde erf van vier morgen één waar?

Aan de hand van twee voorbeeld-nederzettingen in de gemeente Dalfsen, namelijk de buurschappen Ankum en Oudleusen, zal hier nader op deze vragen worden ingegaan.

Waren en boerderijen te Ankum en te Leusen (gem. Dalfsen)

Voordat de zojuist gestelde twee vragen kunnen worden beantwoord, wordt hier eerst het historisch-ruimtelijke kader besproken van Ankum en Leusen, evenals van de marken die bij deze buurschappen hoorden.

In de gemeente Dalfsen bevonden zich ten noorden van de Vecht twee marken: de Rozengaarder marke en de Leusener marke. In de Rozengaarder marke, de grootste van beide, waren vier buurschappen gerechtigd, namelijk Ankum, Gerner, Oosterdalfsen en Dalfsen-Dorp, en Welsem. In 1866 waren tweeënvijftig erfgenamen of grondeigenaren gerechtigd in de Rozengarde. Zij hadden een totaal van zesenzeventig waren tot hun beschikking. In de 15e eeuw was het aantal waren daar even groot geweest. Dit aantal was toen gedeeld door tweeënveertig tot vierenveertig erfgenamen⁵). Te Ankum woonden in 1866 twaalf erfgenamen, die samen recht hadden op tenminste eenentwintig tot drieëntwintig waren. In de 15e eeuw woonden daar acht tot elf gewaarde grondeigenaren⁶).

In de Leusener marke lag oorspronkelijk één buurschap: Oudleusen. Van de 17e eeuw af was ook de in die tijd ontstane nederzetting Nieuwleusen gerechtigd in de markegronden. De marke Leusen kende daarnaast ook zgn. buitenwaren. Deze laatste behoorden toe aan gewaardeerde erfgenamen die buiten Leusen woonden, met name te Welsem. In de Leusener marke hadden in de 16e eeuw zeventien grondbezitters recht op in totaal vierentwintig waren. In 1735 was het aantal gerechtigden daar gestegen tot vijfentwintig, terwijl ook het aantal waren er was toegenomen tot vijfentwintig. In 1735 bestond ruim een vijfde deel van de gebruiksrechten uit zgn. buitenwaren⁷).

Over het algemeen vertoonde het warensysteem in zulke marken devolgende kenmerken. Deze kenmerken zijn bekend op basis van gegevens van de 15e eeuw af tot in de 19e eeuw.

In de eerste plaats blijkt dat er geen vaste en gelijkmatige verdeling van het aantal waren per erf was. Het aantal waren per erf variëerde nogal: in de Rozengaarder marke van tenminste één waar tot zelfs negen waren. In de 19e eeuw kende men bovendien het verschijnsel van delen van een waar per erf. Daarnaast was er ook geen gelijkwaardige verdeling per erf. Dit blijkt heel duidelijk uit het feit dat de erven van de erfmarkerichters - een erfelijke functie van voorzitter en hoofdbestuurder van de markeorganisatie - in hoge mate meer waardelen bezaten dan anderen⁸). In de Rozengaarder marke was de heer van de Ruitenbergr erfmarkerichter en deze had daar negen waren, dat was $\frac{1}{8}$ tot $\frac{1}{9}$ van het totaal. Te Leusen was het erfmarke-

richterschap tot in de 17e eeuw verbonden aan de Westerhof van de heren van Rechteren. Deze hadden de beschikking over zes waren, dus over een kwart van het totaal⁹⁾.

In de tweede plaats was er betrekkelijk weinig variatie in het totale aantal waren. Maar wél onderging de koppeling tussen een erf en het aantal daarbij behorende waren in de loop der tijd veel wijzigingen. In Ankum bijvoorbeeld veranderde het getal waren van twee oorspronkelijk hofhorige en dus oude erven, te weten de Rolte (Vosboer in 1830) en het Engbertsgoed (Uitzetter in 1830) van drie in 1420 naar één in 1612 bij het erf de Rolte, en van één in 1420 naar drie in 1612 bij het Engbertsgoed. In het geval van het Engbertsgoed werden waren die bij een ander goed hadden behoord, namelijk de Brammelbusch en De Krake, in de loop der tijd bij het Engbertsgoed gevoegd. Waarschijnlijk hing dit samen met het feit dat het eigendom van beide goederen op één persoon overging.

Het landschap van Dalfsen ten noorden van de Vecht, omstreeks 1820. Het Oud Leuzenerveld vormt het Leusener markegebied. De Rozengaarder marke ligt ten westen hiervan. De buurschap Ankum bevindt zich ter plaatse van de hiergenoemde huizen Hofwijk en Velde.

(Bron: Topografische kaart van de provincies Groningen, Vriesland, Drenthe en een gedeelte van Overijssel; door M.J. de Man; opgenomen door Huguenin, 1820-1824, schaal 1:40.000; fragment van blad 51)

Daarnaast bleken ook waren te worden losgekoppeld van de oorspronkelijke erven door middel van afzonderlijke verkoop. In Oudleusen was dit reeds in de 14e eeuw het geval¹⁰). Hiermee hangt het verschijnsel samen dat de waren - met name te Oudleusen bleek dit duidelijk in de 16e ende 17e eeuw - niet (meer) gebonden bleven aan erven of hoeven, maar aan eigenaren. De relatie met de oorspronkelijke erven is hierdoor in Oudleusen moeilijk te achterhalen en in veel gevallen geheel verbroken.

Deze gegevens maken duidelijk hoe hachelijk het is, op basis van het aantal waren in het algemeen en per erf - aantallen die bovendien pas vanaf de 15e en de 16e eeuw bekend zijn - tot een berekening te komen van het oorspronkelijke aantal hoeven. Zeker geldt dit als men de situatie van een zo laat jaar als 1830 als uitgangspunt neemt voor inzicht in het oorspronkelijke aantal hoeven, zoals Van Beek dit ten aanzien van Welsem heeft getracht te doen¹¹).

Vraag 1. Komt het aantal waren overeen met het oorspronkelijke aantal hoeven?

Bij deze vraag gaat het er vooral om, voor welke periode het aantal waren valt te relateren aan het aantal hoeven. Het ontstaan van het warenstelsel hangt ten nauwste samen met het ontstaan van de markeorganisatie. Het systematische beheer van woeste gronden in het kader van marken kreeg pas omstreeks 1250 zijn beslag. De buurschappen in Dalfts en zijn ouder dan de marken, zodat men aan de hand van de waren nog niets kan zeggen over het aantal hoeven aldaar ten tijde van de stichting van de buurschappen. Wel vertoont het warenstelsel een relatie met het aantal hoeven in het midden van de 13e eeuw.

Het terugprojecteren van deze in de 13e eeuw ontstane relatie naar bijvoorbeeld de Karolingische tijd is een hachelijke zaak, omdat men rekening moet houden met veranderingen die vooral in de 12e en de 13e eeuw optraden als gevolg van verhoogde ontginningsactiviteit. De eerste eeuwen na het jaar 1000 worden over het algemeen gezien als een ontginningsperiode, die samenhangt met een oplevende economie¹²).

Vraag 2. Was er oorspronkelijk een gelijkmatige en gelijkwaardige verdeling van waren over de bestaande hoeven?

De stelling van Van Beek evenals van Van Vilsteren en Kleinjan, als zou een vol erf van zestien morgen hebben kunnen beschikken over vier waren in de marke, is gebaseerd op de warenverdeling in de polder Mastenbroek, waarvan de oudste warenlijst dateert van omstreeks 1300¹³). In 1364 werd deze polder verdeeld en verkaveld. Dit gebeurde inderdaad op systematische wijze volgens de bovenbeschreven verdeelsleutel. De geërfdes in de buurschappen binnen Dalfts en, waartoe immers Ankum en Leusen behoorden, waren echter niet gerechtigd in de polder Mastenbroek. Bovendien -

en dit is veel belangrijker - blijkt nergens dat te Dalfsen de toekenning van waren verliep volgens een vaste verdeelsleutel van bijvoorbeeld vier waren per vol erf van zestien morgen.

Bij de behandeling van deze problematiek wordt hier onderscheid gemaakt tussen een verdeling van waren over de hoeven naar *gelijkmatig*-heid en naar *gelijkwaardig*heid. Bij een gelijkmatige verdeling kan men behalve aan de hierboven genoemde verdeelsleutel, die in Dalfsen dus niet opging, ook denken aan een verdeelsleutel van één waar per hoeve of eventueel van één waar per bepaalde oppervlakte akkerland van een hoeve. De laatste mogelijkheid was wél van toepassing op de esdorpen in Zuidwest-Drenthe¹⁴). Te Dalfsen daarentegen ontbreken de benodigde gegevens om hierover een zinnige uitspraak te doen. Over de eerste mogelijkheid valt daarentegen iets meer te zeggen. Hiertoe zullen wij de verdeling van waren te Ankum en te Leusen nader onder de loupe nemen.

Te Ankum en te Leusen was er nauwelijks sprake van een gelijkmatige verdeling van waren over de hoeven. Te Ankum hadden in de 15e eeuw acht tot elf erfgenamen de beschikking over eenentwintig tot drieëntwintig waren, terwijl te Leusen omstreeks 1550 zeventien erfgenamen vierentwintig waren in de marke hadden. Hierbij moet echter worden aangetekend dat een erf uit meerdere boerderijen kon bestaan of dat een efgenaam meerdere boerderijen kon bezitten. Met name te Leusen waren de waren niet (meer) gebonden aan erven maar aan erfgenamen, dus grondbezitters. Hetzelfde blijkt ook te Ankum het geval te zijn geweest.

Vergelijkt men dan het aantal boerderijen met het aantal waren dat een grondeigenaar bezat dan blijkt het volgende. De oudste gegevens betreffende boerderijen in deze buurt dateren uit het begin van de 16e eeuw¹⁵). Ankum kende in de 16e eeuw negen gewaarde grondeigenaren die in totaal drieëntwintig boerderijen bezaten. Hieraan waren drieëntwintig waren gekoppeld. Over het algemeen was de verdeling dus één waar per boerderij (zie tabel 1).

Tabel 1. *Verdeling van waren per boerderij te Ankum, begin 16e eeuw*

Naam erf/-genaam	Aantal boerderijen	Aantal waren
1. Donkersgoed	1 (1520)	1
2. Olstmans	1 (1520)	1
3. Ruitenbergh	9 (1520)	9
4. Rolte	2 (1520)	3
5. Kibberg/Vrilinck	2 (1541)	2
6. Ten Velde	3 (1520)	3
7. Meltenberch	2 (1520)	1 (1420:2)
8. Engbertsgoed	1 (1520)	1
9. Brammelbus/Krake	2 (1566)	2
	23	23

Bronnen: zie noten 5 en 6.

In de Leusener marke was deze verhouding in de 16e eeuw minder duidelijk, maar voor een aantal oude boerderijen, die lange tijd in handen waren gebleven van dezelfde wereldlijke en geestelijke grondbezitters, was de verhouding van één waar per boerderij nog in de 16e eeuw aanwezig. Dit gold onder meer voor de Oosterhof¹⁶), voor de Hulshuis in Oosterdalfsen, die in 1323 als Verlinghoet ook één waar had gehad (eigenaar was het Zwartewaterklooster te Hasselt)¹⁷) en voor het Nutsgoed of Nolhuis te Welsem, eigendom van het Bergklooster te Mariënberg¹⁸). Te Ankum gold deze rechtstreekse één-op-één relatie nog in de 16e eeuw voor het Donkersgoed en voor Olstmans, beide in Broekhuizen gelegen, en voor het Engbertsgoed.

Een gelijkmatige verdeling van één waar per boerderij lijkt dus voor een groot deel van de hoeven aannemelijk, maar de vraag blijft of dit voor alle hoeven gold. Opvallend in dit verband zijn de grote warentallen van de hoven/huizen van de erfmarkerichters. De Ruitenbergh bezat er negen, en hierbij behoorden in het begin van de 16e eeuw ook negen boerderijen.

Aan de Westerhof waren zes waren verbonden, maar de eigenaren, de heren van Rechteren, bezaten te Leusen in 1520 slechts drie boerderijen, waaronder één keuterstede. Het is dus mogelijk dat de erfmarkerichters bij de warenverdeling een onevenredig aandeel verkregen. Hiernaar dient nog nader onderzoek te worden verricht.

Conclusies

Te Dalfsen wijzen in de buurschappen Ankum en Leusen de gegevens over de verhouding van het aantal waren in de markegronden en het aantal hoeven in de late Middeleeuwen in de richting van een één-op-één relatie. Hierbij zijn de omvang van de hoeve c.q. de oppervlakte bouwland evenals de bijzondere status van bepaalde hoeven buiten beschouwing gelaten. Deze kwesties dienen nog nader te worden onderzocht.

Uitgaande van het feit dat de warenverdeling waarschijnlijk omstreeks het midden van de 13e eeuw had plaatsgevonden, kan men op grond van bovengenoemde relatie het aantal boerderijen van omstreeks 1250 berekenen.

Te Ankum zouden dan omstreeks 1250 circa tweeëntwintig boerderijen hebben bestaan. In de 15e eeuw woonden er tweeëndertig huishoudens, waarvan de helft uit keuters bestond. De bevolkingsgroei in de 13e en de 14e eeuw had dus vooral plaats binnen de stand der keuters.

Te Leusen bestonden vierentwintig waren, waaronder circa vijfeneenhalve buitenwaren. Er waren in het 13e-eeuwse Leusen dus achttien tot negentien boerderijen. In de 15e eeuw woonden daar gemiddeld twintig huishoudens. Sinds de 13e eeuw had hier dus vrijwel geen bevolkingsgroei meer plaatsgevonden. Het is overigens opvallend dat in de 15e eeuw een derde deel van de Leusense bevolking tot de keuterstand behoorde.

Noten

1. Bouwer, K., Het Drentse esdorp. *Geografisch Tijdschrift* 9 (1975) pp. 297-309. Zie p. 300.
2. Slicher van Bath, B.H., *De agrarische geschiedenis van West-Europa, 500-1850*. Utrecht enz., 1977. Herdruk van 1960. Zie p. 177.
3. Beek, R. van, Archeologie en historie; waren delen. *Westerheem* 30 (1981) pp. 257-261; Vilsteren, V.T. van, en A.G. Kleinjan, Ondergedoken en opgegraven in Baalder; middeleeuwse vondsten uit een Overijsselse buurschap. In: *Van Beek en land en mensenhand*. Utrecht, 1985. pp. 51-54. Zie pp. 51-52.
4. Van Beek, 1981, pp. 259-260.
5. Moerman, H.J., De Rozengaarder marke. *Verslagen en Mededeligen Overijsselsch Regt en Geschiedenis* 62 (1947) pp. 37-71. Zie pp. 64-67 en bijlagen 1 en 2.
6. Om tot deze gegevens te komen zijn voor de periode tussen 1500 en de 19e eeuw de volgende warenlijsten gebruikt: Rijksarchief Overijssel (RAO), Markearchieven, nr. 1219: warenlijst, vóór 1541; warenlijst, 1566, vernieuwd in 1612.
7. Markeregten van Leussen. Zwolle, 1873. pp. 7-8: warenlijst, ca. 1550; Idem, pp. 11-12: warenlijst 1635; RAO, Markearchieven, nr. 798, f. 52-52v: warenlijst, 1711; Idem, f. 91-94v: warenlijst, 1735.
8. Monté Verloren, J.Ph. de, *Grootgrondbezit en standen in het oosten des lands vóór de feodalisering*. 's-Gravenhage, 1939. Zie p. 120.
9. RAO, Archief Huis Rechteren, nr. 759: blaffaard, 1528; RAO, Regesten Huisarchief Almelo, nr. 934: 3-5-1547; Engelen van der Veen, G.A.J. van, Marken in Overijssel. In: *Geschiedkundige Atlas van Nederland*. 's-Gravenhage, 1924. pp. 41-48. Zie p. 43: afkoop erfmakerichterschap door heren van Rechteren in 1637.
10. RAO, Manuscript Oorkondenboek van Overijssel, 1350-1400, dl. 1, nr. 181: 22-1-1360; Idem, 1440-1450, dl. 2b, nr. 4665: 14-7-1450.
11. Van Beek, 1981, p. 259.
12. Slicher van Bath, 1977, p. 125, 147 e.v.
13. Van Beek, 1981, p. 259; zie ook Mayer, E., Die Hundertschaft, insbesondere nach ostniederländischem Recht. *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Germanistische Abteilung* 46 (1926) pp. 290-330. Zie vooral pp. 305-306.
14. Bouwer, K., *Cultuurlandschapsvormen aan de westzijde van het Drents plateau*. Groningen, 1970. Diss. Zie pp. 242-243.
15. Gemeentearchief Deventer, MA, 475, I: schattingslijst Salland, 1520 (kopie in RAO).
16. RAO, Manuscript E.J. Eijken. Repertorium leenregisters van het Oversticht, nr. 107.
17. Kuile Jr., G.J. ter, *Oorkondenboek van Overijssel; regesten 797-1350*. Zwolle, 1963-1969. 6 delen. Zie nr. 746.
18. *Markeregten van Leussen*, 1873, p. 7.